

הרב יגאל גרוס

האם צריך לברך ברכת המוציא או המזון על קוגל

פתיחה

בהרבה בתי כנסת בארץ ומחוצה לה, נוהגים לערוך קידוש בשבת בבוקר לאחר התפילה, ואחד המאכלים הנפוצים המוגשים הוא קוגל. הקוגל הוא מאכל שעשוי מאטריות, שבתחילה בישלו אותו, ולאחר מכן אפו אותו בתנור. נראה שמנהג העולם הוא לברך על הקוגל בורא מיני מזונות, ובעקבות כך במאמר זה נעסוק בשתי שאלות מרכזיות: א. האם אכן צריך לברך על קוגל בורא מיני מזונות. ב. ואם כן, האם כאשר אדם קובע סעודה על הקוגל, עליו לברך ברכת המזון.

א. ברכת המוציא על קוגל

האם יש לברך המוציא על קוגל? כדי לענות על שאלה זו, יש לפתוח במחלוקת הראשונים בשאלה מאיזו עיסה יש להפריש חלה. בפרשת שלח (טו, יט) מוזכר שכאשר אוכלים 'מלחם הארץ' יש חובה להפריש חלה. המשנה בתחילת מסכת חלה (א, א) פוסקת, שרק אם העיסה עשויה מאחד מחמשת המינים (חיטה, שעורה, שיבולת שועל, כוסמת ושיפון), היא נקראת 'לחם' ומתחייבת בחלה.

אולם, לא כל עיסה שנילושה מחמשת דיני דגן חייבת בהפרשת חלה. משנה נוספת במסכת חלה (א, ד) מבארת, שעיסה שטיגנו אותה בדבש ('דובשנין') פטורה מהפרשת חלה, מכיוון שהיא אינה נחשבת לחם. כמו כן, עיסה דלילה שבצקה הוא כמו ספוג ('סופגנין') פטורה מחלה, כי גם היא לא נחשבת לחם.

עיסת המסרת

חלה נוספת שפטורה מעיסה היא חלת המסרת (פסחים לו, א) - הגמרא מביאה את דברי ר' יהושע בן לוי, המפרש שהכוונה היא לבצק שבושל באמצעות מים רותחים או שמן. מכיוון שבדרך כלל עיסה מכינים בתנור, אם טיגנו אותה במחבת היא לא נחשבת לחם, והיא פטורה מהפרשת חלה.

נחלקו הראשונים על איזה סוג של עיסה דיברה הגמרא:

א. דעת רבינו תם (רא"ש שם ב, טז), שהגמרא בפסחים הפוטר עיסה שטוגנה בשמן או בושלה במים, עוסקת בעיסה רכה (כמו של בלינצ'ס), אבל בעיסה עבה (כמו של לחם, סופגניות ופסטה), למרות שמטגנים אותה בסוף בשמן או מבשלים במים, היא תהיה חייבת בחלה.

סברתו לחייב היא, שבהפרשת חלה מתחייבים בשעת גלגול הבצק, ומכיוון שבשעת הגלגול מדובר בעיסה עבה שחייבת בחלה, אז גם אם אחר כך יטגנו אותה או יבשלו במים, הדבר לא יפיק ממנה את החיוב שנקבע כבר בשעת היותה עיסה.

ראייה לדבריו מביא רבינו תם מהמשנה במסכת חלה (א, ה), האומרת שעיסה נפטרת מהפרשת חלה רק כאשר 'תחילתה סופגנין וסופה סופגנין', כלומר, שבמשך כל תהליך האפייה היא אינה נחשבת לחם, אבל אם יש שלב שבו העיסה כן נחשבת לחם, כמו במקרה של עיסה עבה, אזי היא חייבת בחלה. כדבריו פסקו גם הסמ"ג והסמ"ק (מובאים בבית יוסף יו"ד סי' שכט).

ב. ר' שמשון משאנץ (חלה א, ה) חלק על רבינו תם, וכתב שהגמרא בפסחים הפוטרת מהפרשת חלה עיסה שטוגנה בשמן או בושלה במים, עוסקת גם בעיסה עבה. ראייה לדבריו הביא מדברי הגמרא במסכת ברכות (לו ע"ב) הפוסקת, שעיסה המיועדת לבישול בשמש (כותח), פטורה מחלה. מוכח שלמרות שהעיסה עבה, אם לא מבשלים אותה בתנור היא פטורה מחלה.

את ראיית רבינו תם מהמשנה, שרק עיסה שהיא סופגנין מתחילה ועד סוף פטורה מחלה, הוא דוחה בכך, שלדעתו המשנה עוסקת במקרה שבשעת הלישה יועדה העיסה לאפיה בתנור, ולאחר מכן החליטו לשנות את יעודה ולבשלה במים או בשמן, לכן היא חייבת בחלה. אבל עיסה שמלכתחילה יועדה לבישול או לטיגון - פטורה מחלה.

הלכה למעשה

להלכה, פסק השולחן ערוך (יו"ד שכט, ג) כדעת הר"ש משאנץ, שסופגנייה ופסטה פטורים מחלה, מכיוון שגם הרמב"ם (ביכורים ו, יב) והרא"ש (שם) פסקו כשיטתו. הש"ך (יו"ד שכט ס"ק ד) חלק על דבריו וכתב, שמכיוון שהרבה פוסקים סוברים שיש להפריש חלה גם מעיסה כזאת, כשיטת רבינו תם, יש להחמיר ולהפריש חלה ללא ברכה, וכך נוהגים למעשה וכפי שהביאו הגר"ח קנייבסקי (דרך אמונה ביכורים ו, צה) והילקוט יוסף (יו"ד שכט, ב), ובלשונו: "אין חיוב להפריש חלה אלא מעיסה העומדת לאפייה, אבל עיסה שבלילתה עבה, אך מיועדת לטיגון בשמן, כסופגניות וכדומה, או מיועדת לבישול במים, כמו איטריות, מעיקר הדין פטורה מהפרשת חלה. אולם יש אומרים שמאחר ועיסה זו בלילתה עבה, הרי היא חייבת בהפרשת חלה, ועל כן יש להחמיר ולהפריש חלה מעיסה זו בלא ברכה".

השלכה נוספת לשאלה האם צריך להפריש חלה, יש לעניין ברכת המוציא על עיסה עבה שבושלה (או קוגל בנידון דידן). לדעת רבינו תם על קוגל יש לברך המוציא, מכיוון שמדובר בלחם גמור, ואילו לדעת הר"ש משאנץ יש לברך עליו בורא מיני מזונות. למעשה, כמו שפסק השולחן ערוך (או"ח קסח, ג) כשם שאין חובה להפריש חלה מעיסה עבה שטוגנה או בושלה, כך אין לברך המוציא על עיסה זאת. אמנם, הוא הוסיף שירא שמים יחשוש לשיטת רבינו תם, וכאשר הוא אוכל מאכל כזה הוא יאכל לפני כן לחם, וברכת הלחם תפטור את ברכת הסופגנייה.

הרמ"א העיר על דברי השולחן ערוך, שנהגו להקל לגמרי כדעת הר"ש משאנץ, ושאינ צורך גם ליראי שמים לאכול את הסופגניה בתוך הסעודה. כמו כן, האור לציון (ב, יב, ה) הוסיף,

שמכיוון שכפי שראינו בהלכות חלה, השולחן ערוך לא חשש לרבינו תם וסבר שאין צורך להפריש חלה ללא ברכה, משמע שהוא חזר בו מדבריו בהלכות ברכות, ואין צורך לחשוש ולאכול את הסופגניה (או הקוגל) בתוך הסעודה^א.

ב. ברכת המזון על קוגל

בנוסף לשאלה האם יש לברך על קוגל ברכת המוציא בעקבות המחלוקת של רבינו תם והר"ש משאנץ בדין עיסה שבושלה במים, יש לבחון שאלה נוספת: האם ייתכן שיש לברך ברכת המוציא על קוגל למרות שברכתו מזונו? למעשה נחלקו בכך האחרונים, כאשר המחלוקת תלויה בשאלה האם העובדה שאופיסאת הקוגל לאחר הבישול, מפקיעה את עובדת היותו מבושל, וכפי שנראה להלן.

פת הבאה בכיסנין

הגמרא במסכת ברכות (לח ע"א) כותבת, שעל לחם מברכים המוציא לחם מן הארץ, וכך נפסק להלכה בשולחן ערוך (או"ח קסז, ב). אמנם, כפי שמוסיפה הגמרא, לא על כל מאכל שיש בו קמח ומים מברכים המוציא, ובמידה ומדובר 'בפת הבאה בכיסנין' ברכתו מזונו, ורק אם יקבעו עליו סעודה יברכו עליו המוציא וברכת המזון. נחלקו הראשונים איזה מאפה נקרא 'פת הבאה בכיסנין'.

למעשה מצינו שלוש דעות, שגם נפסקו להלכה בשולחן ערוך (קסח, ז): א. דעת הרמב"ם (ברכות ג, ט), שפת הבאה בכיסנין היא עיסה שיש בה הרבה תבלינים וטעמים מורגש (כמו עוגה). ב. דעת רבינו יונה (כט ע"א בדה"ר ד"ה שאין) שפת הבאה בכיסנין היא בצק העשוי כעין כיס (כמו בורקס). ג. דעת רב האי גאון (בערוך ערך 'כסן') שפת הבאה בכיסנין היא כאשר הבצק נכסס (כמו קרקר או לחמית).

בניגוד לפת הכיסנין, במידה ואדם יאכל אטריות בשיעור קביעת סעודה הוא לא יברך ברכת המזון עליה. הסיבה לכך היא, כפי שראינו לעיל בדבריו של הר"ש משאנץ שנפסקו להלכה, שמאכל שבושל במים או בשמן לא מוגדר כלחם.

לגבי הקוגל יש להסתפק: מצד אחד מדובר באטריות שבושלו במים, כך שגם אם יאכלו ממנו הרבה לא יצטרכו לברך ברכת המזון. מצד שני, ייתכן שבעקבות כך שבסוף אפו את הקוגל, הוא כבר לא נחשב דבר שטוגן במים, ובמידה ואדם יאכל קוגל בשיעור קביעת סעודה, הוא יתחייב בנטילת ידיים, ברכת המוציא וברכת המזון.

א. עוד הוסיף הרמ"א, שדברי השולחן ערוך נאמרו אך ורק כשיש על העיסה 'תוריתא דנהמא', כפי שנראה לקמן, גם שאלה זו תלויה במחלוקת אחרונים.

מחלוקת האחרונים

א. דעה ראשונה היא דעת של הגרי"ש אלישיב (קובץ תשובות ג, ל), שפסק, שמכיוון שאפו בסוף את הקוגל, האפייה מבטלת את הבישול הראשוני, ולכן אם יקבעו עליו סעודה - יש לברך לפניו המוציא, ולאחריו ברכת המזון. סברתו בנויה על שתי ראיות: פסק המאירי בסוגיה במסכת פסחים, ופסק היראים בסוגיה 'האם יש בישול אחר אפייה'.

ראייה א': הגמרא במסכת פסחים (לו ע"ב) כותבת, שבמידה וחלטו (בישלו במים) מצה בפסח, לא יוצאים בה ידי חובת אכילת מצה. בטעם הדבר מנמקת הגמרא, שאין זה נחשב 'לחם עוני', כפי שמצה אמורה להיות. עולה מדברי הגמרא, שהמצה אכן נחשבת לחם, אלא שהיא לא נחשבת לחם עוני.

התוספות (ד"ה פרט) והרא"ש (ב, יג) הקשו על הדברים מדברי הגמרא בדף הקודם, מהם עולים דברים אחרים. הגמרא אומרת, שחליטה של בעלי בתים פטורה מן החלה, הרי שהיא לא נחשבת לחם כלל, ולא רק לא נחשבת לחם עוני! ביישוב הקושיה נאמרו שני תירוצים בראשונים:

תירוצ ראשון מופיע ברמב"ן (במלחמות יא ע"ב ד"ה אמר), שכתב שיש לחלק בדרגת בישול הלחם. אם בישלו אותו לגמרי, אז גם אם אחר כך יאפו אותו, האפייה לא תועיל להחשיבו כלחם, שהרי כבר נקבע שמו כחלוט, ולכן הגמרא כותבת שחלוט של בעלי בתים שנאפה פטור מחלה - כי חלטו אותו לגמרי. לעומת זאת, כאשר הגמרא פסקה שחלוט נחשב לחם (אבל לא לחם עוני), היא עוסקת במקרה בו תהליך החליטה לא הושלם לגמרי, ולכן פעולת האפייה של העיסה משמעותית, וקבעה את שם העיסה כלחם. אמנם, מכיוון שגם חלטו את העיסה, היא לא נחשבת לחם עוני.

תירוצ שני מופיע בתוספות (שם) וברא"ש (שם), שיש לחלק בין עיסה עבה לרכה. כאשר הגמרא כותבת שעיסה שבושלה נחשבת לחם, אבל לא נחשבת לחם עוני, היא מדברת בעיסה עבה. לעומת זאת, כאשר הגמרא כותבת שחליטה מפקיעה את העיסה משם לחם, היא מדברת על עיסה רכה, שכדי להפקיע אותה משם לחם מספיק בישול.

לדעת הרב אלישיב, אכן נכון שלדעת הרמב"ן, אם בישלו את העיסה לגמרי האפייה לא מפקיעה את הבישול, כך שלפי שיטתו אפיית הקוגל לא תקבע את שמו כאפו. אך התוספות והרא"ש יישבו אחרת את הסתירה בין הגמרות, כך שעולה משיטתם שאפילו אם בישלו את העיסה לגמרי, כל שאפו את העיסה לאחר מכן, האפייה מפקיע את הבישול וכפי שכתב המאירי (לו ע"א ד"ה וממה): "והוא ממה שאתה צריך לידע לשיטה זו שכל שנתבשל אם חזר ואפאו חזר לחיבור".

עוד הוסיף הרב אלישיב, שייתכן שגם הרמב"ן מודה לדעת התוספות והרא"ש. כי אמנם בספרו מלחמות ה' הוא יישב את הקושיה באופן כזה שהאפייה לא מפקיעה את הבישול, אבל בהלכות חלה לא הזכיר הרמב"ן את תירוצו הנ"ל.

ראייה ב': הגמרא במסכת שבת (קנה ע"א) פוסקת, שאין בישול אחר בישול. כגון אם אדם בישל שניצל לפני שבת, מותר לו להניח אותו בשבת על הפלטה (בתנאי שיש את כל תנאי ההחזרה וכו') ואין בחימומו איסור. מרק לעומת זאת, מכיוון שהוא נוזלי, אם הוא התקרר, אסור להניח אותו על הפלטה בשבת (למעט ההולכים בדעת הרמב"ם).

נחלקו הפוסקים, האם כשם שמותר לבשל מאכל שבושל, כך יהיה מותר לאפות מאכל שבושל, או לבשל מאכל שנקלה. דעת היראים (רעד), וכך פסקו להלכה הרמ"א (שיח, ה) והבן איש חי (פרשת בא שנה שנייה, ו), שיש בכך איסור, ויש בישול אחר אפייה. לכן לדוגמא, יהיה אסור לערות מים חמים על קפה שחור, כי למרות שהוא נקלה בעבר, המים החמים מבשלים אותו.

ממשיך וכותב הרב אלישיב, הוא הדין בנידון דידן. למרות שהאטריות שבקוגל כבר בושלו בעבר, מכיוון שמאכל שבושל אפשר לאפות אותו לאחר מכן (וכפי שמוכח מפסק היראים בהלכות שבת), על כן, כאשר אפו את האטריות והפכו אותן לקוגל הן נחשבות עכשיו כמו מאכל שנאפה, ומי שיאכל מהן שיעור של קביעת סעודה יתחייב בברכת המזון.

ב. דעה חולקת, מופיעה בשמירת שבת כהלכתה בשם הגרש"ז אויערבך (תיקונים ומילואים עמ' עג). הוא סבר, שמכיוון שבישלו את האטריות פעם אחת, נקבע שמן כמבושלות, וגם אם יאפו אותן אחר כך מעמדן לא ישתנה. כך פסק גם הגר"צ אבא שאול (ב, יב) שכתב: "למרות שהאטריות נאפו לאחר הבישול, אינו מברך עליהם המוציא וברכת המזון, אף כשאוכל מהם שיעור קביעות סעודה".

את ראיות הרב אלישיב הם דחו במספר אופנים:

דחייה ראיה א': את ראית הרב אלישיב מדברי הגמרא בפסחים, דחה הרב בן ציון אבא שאול (הערה שם) בכך, שאמנם כפי שטען הרב אלישיב בעקבות התוספות והרא"ש, אפשר לאפות דבר שבושל, אבל בכל אופן ברכתו תהיה המוציא אך ורק כאשר יש עליו 'תוריתא דנהמא' (צורת לחם), ולקוגל אין תוריתא דנהמא.

כמו כן, יש שטענו כנגדו (וכפי שהרב אלישיב מביא בגוף התשובה), שמכיוון שלדעת הרמב"ן במלחמות אין האפייה מבטלת את הבישול – כמותו יש לפסוק (וכן מופיע בשמירת שבת כהלכתה שם).

דחייה ראיה ב': את ראית הרב אלישיב מהלכות שבת ניתן לדחות, בכך שנפרש שהסיבה שחייבים בשבת על אפייה אחרי בישול היא, שבישול של מאכל קלוי מוסיף טעם במאכל המבושל (סברת האשל אברהם שיח, יז). האיסור להוסיף טעם אמנם מהווה איסור בשבת, אבל הוא לא מפקיע את המאכל משמו כמבושל, ולכן גם אם אדם יאכל כמות גדולה של קוגל עדיין הוא יהיה פטור מברכת המזון.

אפשרות נוספת לדחות את ראיתו של הרב אלישיב היא על פי הפסק של חלק מהאחרונים (הכנסת הגדולה, הרב עובדיה יוסף ועוד) שסברו, שכמו שאין בישול אחרי בישול, כך אין אפייה אחרי בישול. אמנם, אפשרות זו לא מתקבלת בשיטת הגרש"ז אויערבך, מכיוון שהוא פסק כדעת הסוברים שיש אפייה אחרי בישול, וכפי שמופיע בשמירת שבת כהלכתה (א, פס).

ג. דעה ממוצעת מופיעה בדבריו של הרב מרדכי אליהו (מאמר מרדכי ב, טו), שכתב שמכיוון שיש ספק מה דינו של הקוגל, ויש מקום לומר שברכתו הוא המוציא בעקבות סברת היראים שהאפייה מבטלת את הבישול, אין לאכול ממנו יותר משיעור קביעת סעודה (שיעור ג' ביצים לשיטתו). אם בכל זאת ואכלו יותר מהשיעור, יש לברך ברכת על המחיה ולא ברכת המזון, שכן ספק ברכות להקל, ובלשונו: "ולכן דרכי לומר למי שאוכל קוגל בקידוש בביהכ"נ לאחר התפילה בשיעור קביעת סעודה שנוהג שלא כהלכה, שהרי הקוגל משביעו ולא יאכל את הפת בבית לתאבון כמצות עונג שבת, וכן הוא מכניס עצמו לספק גדול אם יברך ברכת המזון, לכן אין לאכול קוגל מעל 170 גרם בשבת לפני הסעודה. וכאמור אטריות וכו', הקובע עליהם סעודה אינו מברך המוציא ולא ברכת המזון".

ספק דאורייתא

סברא נוספת לחייב בברכת המזון כאשר אוכלים קוגל בשיעור קביעת סעודה, היא סברתו של המגן אברהם. כנזכר לעיל, השולחן ערוך חשש לדעת רבינו תם וסבר, שעדיף לאכול עיסה עבה שבושלה בשמן או במים בתוך הסעודה, והרמ"א העיר על דבריו שנוהגים להקל.

א. הוסיפו המגן אברהם (קסח, לד) והאליה רבה (שם, כו), שכל דברי הרמ"א שנוהגים להקל, מוסבים אך ורק לעניין אכילת העיסה בתוך הסעודה, מכיוון שברכת המוציא היא חיוב מדרבנן, ואין חובה לחשוש בספק דרבנן.

לעומת זאת, אם אדם אכל מהסופגניה או מהקוגל שיעור קביעת סעודה, גם לדעת הרמ"א יש לברך ברכת המזון, כי אמנם לדעת הר"ש משאנץ הוא חייב בברכת מעין שלוש, אבל לדעת רבינו תם הוא חייב בברכת המזון, וספק דאורייתא לחומרא (ועיין גינת ורדים א, כד).

ב. הבית מאיר (שם מג"א ל) והפרי מגדים (שם, כה) חלקו על המגן אברהם וסברו, שגם כאשר אכלו שיעור קביעת סעודה, עדיין אין לברך ברכת המזון מספק. בטעם הדבר נימקו, שמחלוקת הראשונים אינה מחלוקת שקולה, ודעת רוב הפוסקים כר"ש משאנץ, שסופגניה וקוגל לא נחשבים לחם, לכן גם אם השולחן ערוך חשש לדברי רבינו תם ופסק שיש לאכול קוגל בתוך הסעודה, זה עוד לא מצדיק לברך מספק ברכת המזון, למרות שתוקפה מדאורייתא.

יש לצרף לשיטתם כסברא להקל את דעת הדגול מרבבה (או"ח קסח, ז) שסבר, שגם כאשר יש ספק דאורייתא, יש לברך על המחיה ולא ברכת המזון, מכיוון שבדיעבד המברך ברכת מעין שלוש במקום ברכת המזון יצא ידי חובה, שהרי העניינים הכלולים בברכת המזון כלולים גם בברכת מעין שלוש.

סיכום

במאמר זה עסקנו בשאלה האם יש לברך המוציא או ברכת המזון על הקוגל. ראינו שלדעת רבינו תם יש לברך עליו המוציא, למרות שהיא בושלה במים או שמן, מכיוון שמדובר בבליה

עבה, אך דעת הר"ש משאנץ לא כך, וכך נפסק להלכה. השולחן ערוך כתב שיש לחשוש לשיטת המחמירים, אך באחרונים הובא שבזמן הזה לא חוששים כלל לדעה זו.

עוד ראינו שלדעת הרב אלישיב יש לברך ברכת המזון במידה וקובעים על המאכל סעודה, מכיוון שהאפייה מבטלת את הבישול, אך דעת הגרש"ז אויערבך והאור לציון לא כך, מכיוון שלאחר שנקבע שמו כמבושל, הוא לא יכול להיאפות שוב, או מטעם אחר, שאין על הקוגל תורתא דנהמא. הרב אליהו כתב שיש לחשוש שאכן קובעים סעודה, ולכן אין לאכול יותר משיעור קביעת סעודה.

סברא נוספת לחייב ברכת המזון היא סברתו של המגן אברהם, שגם שאין לחוש לדעת רבינו תם בברכת המוציא שתוקפה מדרבנן, אך בברכת המזון שתוקפה מדאורייתא יש לחוש לשיטתו של רבינו תם. הבית מאיר חלק על המגן אברהם, מכיוון שרוב הראשונים לא סוברים כרבינו תם, לכן אין לחוש לשיטתו גם בספק דאורייתא. סברא נוספת לפטור היא סברתו של הנודע ביהודה, שבספק מברכים על המחיה ולא ברכת המזון.

